

КРЫНІЦЫ ПУШКІНСКІХ МЕТАФАР

Пры аналізе метафарычных словазлучэнняў у творчасці А.С. Пушкіна важна даведацца пра крыніцы іх узнікнення. Для творчасці паэта асабліва значным было, як вядома, уздзеянне французскай паэтычнай фразеалогіі, якая выклікала з’яўленне асобных фразеалагічных нітапаў. “Французскі ўплыў на творчасць Пушкіна больш моцны за ўплыў іншай замежнай культуры” [10, 62]. Нягледзячы на тое, што нарадзіўся аўтар у Маскве, але ў бацькавым доме панавала выключна французская мова. Настаўнікі, якіх наймаў бацька, былі пераважна французы. У ліцэі за ім замацавалася мянушка “Француз”: ніхто з яго таварышаў не валодаў так дасканалы французскай мовай і не ведаў так глыбока французскую літаратуру.

Сярод самых першых ліцэйскіх вершаў два былі напісаны па-французску. На працягу наступных дзесяці гадоў паэт стварае яшчэ некалькі твораў на французскай мове (жарты, эпіграмы, роздумы пра жыццё – Couplets), у 1825 годзе ён піша свой апошні французскі верш “La rose éblouissante a terminé sa vie...” (“Чудная роза закончыла свою жизнь...”), но ёй красоте дано бессмертье: “ses mânes parfumés/ Vant charmer du Lethé les bords inanimés” (“ёе благоуханные тени зачаруют безжизненные берега Леты”) [8, 515].

А.С. Пушкін бліскуча перакладаў творы сваіх любімых паэтаў (Вальтэра, Парні), і пры гэтым сапернічаў з імі ў яркасці моўных сродкаў [8, 515].

Разам з самастойна перакладзенымі метафарами паэт ужывае ў сваіх творах і метафарычныя сродкі, створаныя іншымі аўтарамі ў выніку перакладу з французскай літаратуры.

Завистливый покров у ног лежит.

Паду́т ревнивые одежды

На цареградские ковры.

Гэтыя прыклады вельмі блізкія да “les jaloux vêtements” у Парні (дакл.: ревнивые одежды).

Аднак, як слушна зазначае В.У. Вінаградаў, “прыгожая фраза і перыфраза, якая ўтворана па французскіх узорах у стылі карамзіністаў, часта засланялі жывую рэальную сутнасць прадмета... Пры гэтым асабліва беспрадметная і штампаваная руска-французская фразеалогія некаторых пушкінскіх вершаў ранняга перыяду – 1814-1817 гадоў. Амплітуда ваганняў тут вельмі вялікая, пачынаючы ад шчырых “дзелілеўскіх” перыфраз (апошнія асмеяваліся Пушкіным у пісьме да брата ад снежня 1824г...) да тых, якія сталі паэтычнымі клішэ метафар лірычнай паэзіі канца ХУІІІ – пачатку ХІХ стагоддзя” [1, 132-133].

*Ты любишь обонять не утренний цветок,
А вредную траву зелену,
Искусством превращенну
В пушистый порошок!*

*Молчит певича вешних дней
В пустыне темной рощи.*

*Но рюмок звон тебя разбудит,
Ты вскопишь с бодрой головой,
Оставишь смятую подушку –
Подымешь милую подружку –
И в келье снова пир горой.*

Як вядома, французская мова дасканала распрацаваная, зручная для выражэння ўсіх адценняў думак і пачуццяў. Дзякуючы наяўнасці гатовых формул на ўсе выпадкі жыцця, яна дазваляла ўтойваць адсутнасць сапраўдных пачуццяў і арыгінальных думак. Што ж да рускай мовы, дык яна на той час не была такой апрацаванай, у ёй адсутнічалі гатовыя формы для выражэння інтымных перажыванняў і філасофскіх, навуковых, палітычных паняццяў. Яна толькі пачынае стварацца ў гэтым накірунку, магчымасці яе бязмежныя. Справа літаратараў – на аснове перш за ўсё народнай размоўнай мовы і пераканаўчага вопыту французскай мовы стварыць рускую літаратурную мову, здольную перадаць усе адценні думак і пачуццяў [8, 518].

У прыватнасці, французская літаратура аказала ўздзеянне на пушкінскія метафары, якія звязаны з канцэптам “смерці”.

*Последний глас Эвлегу призывал, Он пал – ещё рука меча кругом искала,
И смерти хлад их ярость оковал. И крепкий сон веков на сильного слетел.
Он грозный меч извлек, и нет уже Звучела,
И бледный дух его сокрылся в тьме ночной.*

Трэба адзначыць, што “ў “Руслане і Людміле” фразеалогія аўтарскага апаবাদання замыкаецца ў межах “французскіх” перыфраз і метафар сярэдняга стылю “свецкай літаратуры” [1, 204].

*Трепеща, хладною рукой
Он вопрошает мрак немой.
Ревнивый, трепетный хранитель
Замков безжалостный дверей.
И неприметно веял сон
Над ним холодными крылами.*

...пол ревнивый

*Скрипит под ножкой торопливой.
Покров завистливый лобзает
Красы, достойные небес.
Сны крылаты,
Сокройтесь, отлетите прочь!
Одежда неги заменит
Железные доспехи брани.*

Гэтак жа мы выдзяляем у творчасці паэта і калькі з французскай мовы метафарычнага характару, звязаныя з канцэптамі “святло”, “дабро”, “каханне”, “зло”, “цемра”, “захапленне”. Большасць іх адносіцца да метафарычных архетыпаў.

Светило дня (l'astre du jour)

*Светило ль дня взойдёт,
Луч кинув позлащённый
Сквозь узкое окно..*

*Прости, светило дня, прости, небес завеса.
Немая ночи мгла, денницы сладкий час.*

Светило ночи (les astres de la nuit, l'astre de la nuit)

*Светила ночи затмевались;
В дали прозрачной означались
Громады светлоснежных гор.*

Светило утра (l'astre du matin (du jour))

Уж утра яркое светило

Поля и рощи озарило.

В объятиях свободы (*l'embrassement de la liberté*)

Спешил в объятия свободы.

Пелена предрассуждений (*le voile des préjugés*)

От пелены предрассуждений

Разоблачился ветхий трон.

Печать злобы (*l'emprein de la colere*)

Ты видишь, добрый мой читатель,

Тут злобы чёрную печать!

Печать проклятия... (*Cachet de la malédiction*)

Читают на твоём челе

Печать проклятия народы.

Ночи мглы (*les ténèbres de la nuit*)

Ненастный день потух; ненастной ночи мглы

По небу стелется одеждою свинцовой.

И гневом, будто мглою ночи

Покрылось старое чело.

Мрак ссылки (*les ténèbres de l'exil*)

Старик Палей из мрака ссылки

В Украйну едет в царский стан.

У мове пазгычных твораў А.С. Пушкіна актыўна ўжываецца слова “восторг”, якое А.Д. Грыгор’ева лічыць калькай з французскай мовы “transport – “раз’юшанасць, захапленне”; delir – раз’юшанае захапленне; extase – “захопленняя раз’юшанасць” [5, 217].

Чуть-чуть дыша, мы обомлели,

В восторгах чувства онемели...

Что вы, восторги сладострастья,

Пред тайной прелестью отрад

Прямой любви, прямого счастья?

В восторгах неги сладострастной,

Блуждаешь по груди прекрасной.

Гэты ж аўтар адзначае, што названае слова сустракалася і ў французскіх паэтаў.

Уж начались восторги страсти нежной,

И поцелуй любовью возгорит.

Пар. у Парні: “et mon bonheur commence /Baisers d’amour, soyer longs et brûlans” (дакл.: і моё счастье начнётся/ поцелуи (объятия) любви пусть будут долгими и страстными).

У А.С. Пушкіна мы знаходзім і метафарычныя спалучэнні тыпу “упоённый (чем)” у значэнні ‘адчуваць захапленне ад чаго-небудзь’, “упиваться (чем)” у значэнні ‘адчуваць асалоду ад чаго-небудзь’, “потонуть (в чём)” у значэнні ‘адчуваць якое-небудзь пачуццё ў якой-небудзь ступені’.

Но, упоен любовью страстной,

И нежных муз не забывай.

Пусть наша ветреная младость

Потонет в неге и вине.

Итак, я счастлив был, итак, я наслаждался,

Отрадой тихою, восторгом упивался...

На думку В.У. Вінаградава, названыя спалучэнні ўзніклі пад уплывам французскай мовы і французскай класічнай паэзіі. Вучоны прыводзіць французскія паралелі адпаведных спалучэнняў: l’envivrement de l’amour et des passions – упоение любви и страстей; s’envivrer d’esperance – упиваться надеждой; enivre de sa fortune – упоён своим счастьем; etre ivre d’ambition, d’orgueie [2, 261].

Аднак да запазычанняў з французскай мовы Пушкін адносіўся прагматычна – з пункту гледжання агульных патрабаванняў і цікавасцяў рускай мовы і рускага

грамадства. Ён, безумоўна, быў супраць злоўжывання галіцызмаў і сам каяўся ў гэтым граху. Але разам з тым, паэт прызнаваў і карысць, якую яны могуць прынесці мове, узбагачаючы яе [4, 80].

Цікава адзначыць, што калькаванне аднаго і таго ж вобразна-фразеалагічнага выразу рознымі аўтарамі прыводзіла да ўзнікнення ў паэтычнай мове розных варыянтных разнавіднасцей перыфраз і апісальна-метафарычных выказаў, што залежала (нават пры дакладным перакладзе) ад схільнасці паэта да таго ці іншага сінаніма дадзенага вобразна-сінанімічнага рада. Вялікія магчымасці для ўтварэння такіх разнавіднасцей давала высокая, царкоўнаславянская лексіка, якая ўносіла асаблівую, не ўласцівую французскім выразам афарбоўку ўрачыстасці [5, 20-21].

На метафарычныя сродкі, створаныя пад уплывам французскай літаратуры, вельмі вялікае ўздзеянне аказвалі царкоўна-біблейскія выразы, якія ўжываліся паралельна з метафарамі, якія ўзніклі з тагачаснага быту.

<i>Когда сожмёшь ты снова руку,</i>	<i>Амур нашёл ее в Цитере,</i>
<i>Которая тебе дарит</i>	<i>В архиве шалости молодой.</i>
<i>На скучный путь и на разлуку</i>	<i>По ней молись своей Венере</i>
<i>Святую библию харит?</i>	<i>Благочестивою душой.</i>

Характэрнай прыкметай царкоўнаславянскай лексікі з'яўляецца націскны гук [e] перад цвёрдымі зычнымі замест гука [o]. На такую акалічнасць указваў у свой час Р.В. Вінакур: “У царкоўнакніжнай традыцыі рускага сярэднявечча гук e пад націскам не перад мяккімі зычнымі захаваўся нязменным, што ж да народных гаворак, то ў жывым рускім маўленні гук e вельмі рана замяніўся ў гэтых умовах гукам o, захаваўся нязменным”. Ён лічыць, што Пушкін вядзе сябе як паслядоўнік традыцыі, якая дапускала (першапачаткова ж – патрабавала абавязкова) ў вершаванай мове не жывое рускае, а даўняе кніжнае, якое захавалася яшчэ як строгая норма ў царкоўнай мове, вымаўленне e замест o [3, 265].

<i>Люблю я в полдень воспаленный</i>	<i>И вдруг растрепанную тень</i>
<i>Прохладу черпать из ручья.</i>	<i>Я вижу прямо пред собою</i>

Морей красавец окриленный
Тебя зову – пльви, пльви!

Асабліва з 1818 года адбываецца ўзмацненне антырэлігійнай фразавай семантыкі: “царкоўныя вобразы эратычна выварочваюцца навыварат ці іранічна ахінаюць у выглядзе метафар рэжым урада і яго афіцыйныя праявы” [1, 196]. Пацвярджаючы гэтаму мы знаходзім у наступных радках А. Пушкіна:

<i>Кто, удалив заботы прочь</i>	<i>На этих днях, среди собора,</i>
<i>Как верный сын пафосской веры,</i>	<i>Митрополит, седой обжора,</i>
<i>Проводит набожную ночь</i>	<i>Перед обедом невзначай</i>
<i>С молодой монашенкой Цитеры.</i>	<i>Велел жить долго всей России</i>
	<i>И с сыном птички и Марии</i>
	<i>Пошёл христосоваться в рай...</i>

В.У. Вінаградаў лічыў, што паэтычная “мова багоў” пазбягала непасрэдных суадносін з сістэмай бытавой мовы, паэтычнае слова было скавана мёртвымі схемамі і застылымі вобразами штучнай “міфалогіі” і замкнута ў прадвызначаныя межы літаратурных асацыяцый [1, 15].

Важна мець на ўвазе, што на творчасць А.С. Пушкіна ўплывала і старажытнаруская літаратура. Як слушна заўважае С.А. Фамічоў, “культура старажытнай Русі ў пушкінскую эпоху была дастаткова моцным фактарам, які аказаў свой уплыў і на творчасць пачынальніка новай рускай літаратуры” [11, 28].

Матэрыялы нашага даследавання сведчаць, што найбольшы ўплыў на творчасць паэта аказала “Слова пра паход Ігаравы”. Пра гэта пісалі многія даследчыкі: М.В. Лернер, М.А. Цяўлоўскі, М.К. Гудзіі, Я.І. Ясінскі, В.У. Вінаградаў,

І.А. Новікаў, Ф.Я. Прыйма, Дз.Дз. Благой і інш. “Слова пра паход Ігаравы” ўвайшло ў асноўны фонд пушкінскіх успрыманняў і роздумаў не як нешта выпадковае, што адыграла сваю ролю, а потым забылася, а як адзін з істотных элементаў складанага творчага свету, які развіваўся па сваіх высокіх законах”[7, 98].

Даследчыкі сцвярджалі, што “Слова пра паход Ігаравы” блізкае творчаму духу А.С. Пушкіна, што некаторыя жывыя рысы “Слова” ў асобных момантах зусім мімавольна, як бы самі сабою, зляталі з пёра генія рускай літаратуры. Пра гэта сведчаць наступныя радкі, якія нельга разглядаць як запазычанні, але ў якіх яўна адчуваецца ўплыў “Слова”:

*Восстал и стар и млад; летят на дерзновенных
Сердца их мщеньем зажжены,*

а Ігар у “Слове” укрэпав свай ум, яшчэ яго “н поостри сердца своего мужеством!”

У А.С. Пушкіна:

*И степь ударом огласилась;
Кругом росистая трава
Кровавой пеной обогрелась.*

У дадзеным урыўку А.С. Пушкін ужывае і вобраз той зямлі, якой яна была ў “Слове” – “кровню поляна”.

Амаль аднолькавыя метафарычныя спалучэнні ўжываюцца і ў наступных прыкладах:

*Летит, надеждой окриленный,
По стогам шумный в княжий дом.
Народ, восторгом упоенный,
Толпится с кликами кругом.*

Тут адчуваецца тая ж прыўзнятаць, тое ж захапленне, што і ў “Слове”: **Солнце свѣтитъ на невестѣ, Игорьъ Князь въ Руской земли. Дѣвици поютъ на Дунани. Вьютъя голоси чрезъ море до Кіева Игорьъ ѣдет по Боричеву къ Святѣй Богородици Пирогощей. Страны радн, гради весели. Гѣты малюнак якраз і перадаў пры дапамозе метафарычных сродкаў А.С. Пушкін.**

Матэрыялы нашага даследавання дазваляюць прасачыць, што некаторыя пушкінскія метафары ствараюцца на аснове метафарычных сродкаў “Слова пра паход Ігаравы”.

*... Вдруг
Гром грянул, свет блеснул в тумане,
Лампада гаснет, дым бежит,*

*Кругом всё смерклось, всё дрожит,
И замерла душа в Руслане...*

Падобныя радкі сустракаюцца і ў “Слове”. Пры дапамозе метафар Пушкін стварае малюнак, які прадказваў вялікія выпрабаванні галоўнаму герою, як і “знамение с неба” у “Слове”: **Тогда Игорьъ възрѣ на светлое, солнце и вид отъ него тьмою вся своя воя прикрыты**

*Когда же на закате
Последний луч зари
Потонет в ярком злате
И светлые цари
Смеркающейся ночи
Плывут по небесам.*

*Длго ночь мркнетъ, заря
свѣтъъ запала.”*

Пад уплывам “Слова” паэт ужывае і метафарычныя канструкцыі, якія маюць дачыненне да канцэпту “святло”.

У прыведзеных вышэй урыўках гаворка ідзе пра адзін і той самы вобраз ночы і зары, якая нарэшце гасіць святло. Апісана ўсё гэта зноў жа пры дапамозе метафарычных сродкаў (лампада гаснет, последний луч зари потонет в ярком злате), якія вельмі лаканічна даюць усю паўнату карціны, вобраза, думкі і разам з тым не

прыводзяць ні да схематызму, ні да сухасці, бо прасякнуты сапраўдным пачуццём любові да роднай краіны і гарачай думкаю. Пацвярджэннем гэтаму могуць быць словы І.Новікава, які, гаворачы пра роднасць “Слова” і “Воспоминания”, адзначаў, што “несумненны і сапраўдны пафас абодвух рэчаў: самая гарачая і чыстая любоў да Радзімы, якая заражае і хвалюе” [7, 20]. І далей: “дыханне “Слова” асабліва адчувальна ў тых мясцінах яго паэзіі, дзе з асаблівай сілай выражаецца пушкінскі патрыятызм” [7, 88]. Не менш значным з’яўляецца агульная для абодвух паэтаў асаблівая ўвага да народнай творчасці, песні, прыказкі, да самой гучнасці фразы – менавіта гэта вызначае сабою і паэтычна-гукавую жывучасць старажытнай паэмы, і яе паўнацэннасць, як і творчасць Пушкіна.

А.С. Пушкін, як стваральнік літаратурнай мовы, імкнуўся рэалізаваць выяўленчыя магчымасці ўсіх пластоў лексікі, як кніжна-літаратурных, так і народна-размоўных.

Усё глыбей уваходзіць паэт у народную стыхію, вывучае народную мову. Пераапрацавае ў мешчаніна, наведвае кірмашы, народныя гульні, водзіць карагоды. Жабракі пяюць яму песні, расказваюць вершы. Асабліва яго цікавілі апавядальныя жанры, вусная проза. З Міхайлаўскага ён пісаў брату: “...вечарамі слухаю казкі – і ўзнагароджваю тым недахопы праклятага свайго выхавання. Што за цуд гэтыя казкі! Кожная ёсць паэма” [6, 105]. Аб гэтым жа сведчаць і іншыя выказванні паэта: “клімат, тып праўлення, вера даюць кожнаму народу асаблівую фізіяномію, якая больш ці менш адлюстроўваецца ў люстры паэзіі. Ёсць вобраз думак і пачуццяў, ёсць процьма звычаяў, павер’яў і звычак, якія належаць выключна якому-небудзь народу”.

Народна-паэтычны ўплыў адчуваецца і на ўжыванні паэтам сродкаў вобразнага метафарычнага выражэння. Сярод метафар прастамоўнага паходжання сустракаюцца словы, якія звязаны з канцэптам “ежа” і яе ўжыванне.

Блажен в златом кругу вельмож

Он вкус притупленный щекотит

Пиит, внимаемый царями

И к славе спесь бояр охотит

Владея смехом и слезами,

Он украшает их пиры

Приправя горькой правдой ложь

И внемлет умные хвалы.

Падагульняючы сказанае, зазначым: вытокамі метафарычных сродкаў А.С. Пушкіна з’яўляліся ўсе функцыянальныя пласты лексікі, якія ўзбагачалі літаратурную мову таго перыяду, на што ўказваў Л.У. Шчэрба: “аснову рускай літаратурнай мовы складаюць, безумоўна, спрадвечна рускія элементы, але да іх дадаюцца царкоўнаславянскія словы, дыялектныя элементы, замежная тэрміналогія зусім непрыкметны для няўзброенага вока французскі ўплыў” [12, 125].

На думку В.У. Вінаградава, творчасць А.С. Пушкіна, які аб’яднаў “тры сацыяльна-моўныя з’явы”, садзейнічала ўзбагачэнню рускай літаратурнай мовы. Гэта датычыцца, у прыватнасці, яе вобразна-метафарычных сродкаў.

Адбор і характар ужывання аўтарам метафар у многім залежалі ад актыўнасці ў паэтычным стылі тых ці іншых мадэляў пераносу. Напрыклад, традыцыйны характар прыпадабнення розных інтэлектуальных з’яў да святла абумовіла шырокае ўжыванне паэтам метафар названай групы як з кніжнай, так і з народна-паэтычнай крыніцы.

Як паказалі матэрыялы нашага даследавання, усе названыя крыніцы істотна паўплывалі на лексічны склад і структуру метафарычных канструкцый А.С. Пушкіна. Некаторыя з іх сталі ўстойлівымі сродкамі паэтычнага стылю паэтаў пушкінскай пары і больш позняга перыяду.

Літаратура

1. Виноградов В.В. Стиль Пушкина. – М., 1941.

2. Виноградов В.В. Язык Пушкина. – М.- Л., 1935.
3. Винокур Г.О. Пушкин и русский язык // Винокур Г.О. О языке художественной литературы: Учеб. пособие для филол. спец. вузов. – М., 1991.
4. Гак В.Г. Язык Пушкина и французский язык // Вопросы языкознания. – 2000. – № 2.
5. Григорьева А.Д. Поэтическая фразеология конца XVIII- нач. XIX в. (именные сочетания). – В кн. Образование новой стилистики русского языка в пушкинскую эпоху. – М., 1964.
6. Лотман Ю.М. Пушкин. – М., 1995.
7. Новиков И. Пушкин и “Слово о полку Игореве”. – М., 1951.
8. Пушкин: Школьный энциклопедический словарь // Под ред. Коровина В.И. – М., 1999.
9. Русско-французский словарь // Под ред. Щербы Л.В., Матусевич М.И. – М., 1983.
10. Томашевский Б.В. Пушкин и Франция. – Л., 1960.
11. Фомичёв С.А. Пушкин и древнерусская литература // Русск. литература.– 1987. – № 1.
12. Щерба Л.В. Избранные труды по русскому языку. – М., 1957.

Summary

This article analyzes what influences the lexical composition and structure of Pushkin's metaphors.

Поступила в редакцию 11.03.03.